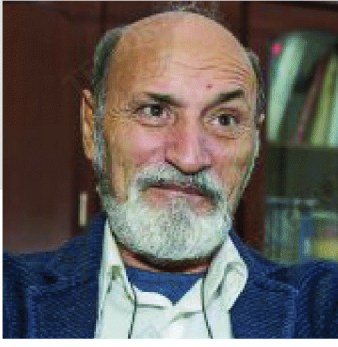

7 - 13 fevral 2023-cü il

Türküstan

www.turkustan.az

Prof. Dr. Ramiz Əskər

Bakı Dövlət Universiteti Türkologiya kafedrasının müdiri, Özbəkistanın "Dostluq" ordeni sahibi, Beynəlxalq Babur mükafatı laureatı, Beynəlxalq "Turan" Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü, Nəvayi şəhərinin fəxri vətəndaşı

Türk, Şərq və dünya ədəbiyyatında Nəvayinin yeri

Nizaməddin Mir Əlişir Nəvayi
(1441-1501)

Nizaməddin Mir Əlişir Nəvayi türk dünyasının ən böyük, ən ulu şairi və mütəfəkkiridir. Şərqdə şair olmaq üçün divan ədəbiyyatının bütün janrlarında şeirlər yazmaq, divan, həm də bir neçə divan, həm də bir neçə dildə divan bağlamaq lazımdır. Nəvayi bunu ən yüksək səviyyədə yerinə yetirmişdir. Onun qələmindən türkçə (özbəkçə) dörd divan, farsça bir divan çıxmışdır. Dahi şair adını qazanmaq üçün hökmdar xəmsə yazmaq şərti vardı. Nəvayi bu şərti də yerinə yetirmişdir. O, dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin, dahi hind şairi Əmir Xosrov Dəhləvinin və yaxın dostu, müəllimi və həmkarı, fars-tacik ədəbiyyatının sonuncu böyük nümayəndəsi Əbdürəhman Cəminin yolu ilə gedərək xəmsə yaratmışdır. Nəvayi öz xələflərindən fərqli olaraq xəmsəsini türkçə yaratmışdır. Halbuki bu dörd xəmsənəvisdən üçü (Nizami, Dəhləvi və Nəvayi) milliyətçə türk idi. Bu baxımdan Nəvayi türk xalqlarının mədəniyyət və ədəbiyyat tarixində müstəsna şəxsiyyətdir.

Şərqdə dahi şair olmaq mümkün idi, lakin şair və mütəfəkkir adını qazanmaq çox çətin idi. Bunun üçün başqa şərtlər də vardı. Bunlardan biri və birincisi elmi, pedaqoji, dilçilik, ədəbiyyatşünaslıq, ictimai, siyasi, dini, fəlsəfi, mənəvi həyatın müxtəlif sahələrinə dair dərin məzmunlu didaktik əsərlər, yeni risalələr yazmaq idi. Nəvayi bu tələbləri də uğurla yerinə yetirmiş, bir-birindən məzmunlu risalələr qələmə almışdır. Ona görə heç bir mübaligəyə yol vermədən demək olar ki, son altı əsrdə əsərlərinin sayı, həcmi, bədii səviyyəsi, oxuculara təlqin etdiyi humanizm baxımından türk ədəbiyyatında Əlişir Nəvayi bərabər ikinci bir sənətkar yetişməmişdir. Bu mənada Əlişir Nəvayi dünya ədəbiyyatının ən böyük klassiklərindən biridir. İngilislər üçün Bayron, italyanlar üçün Dante, almanlar üçün Höte, ruslar üçün Puşkin, farslar üçün Firdovsi, ərəblər üçün el-Məəri nədir, özbəklər üçün də Nəvayi odur.

Həyatı və yaradıcılığı

Əlişir Nəvayi 9 fevral 1441-ci ildə teymurilərin qədim mədəniyyət mərkəzi Herat şəhərinin Bağı-Dövlət-xana məhəlləsində dünyaya gəldi. Atasını Qiyasəddin Kığkına teymurilər sülaləsinə yaxın aristokrat bir ailənin başçısı idi. Ana tərəfdən ulu babası Əbu Səid Çiçək isə Mirzə Bayqaranın bəylərbəyi idi. Əlişir Nəvayi Mirzə Bayqaranın nəvəsi Hüseyin Bayqara ilə birlikdə böyümüş və eyni mədrəsədə təhsil almışdır. Daha sonra Hüseyin Bayqara teymurilər dövlətinin hökmdarı olan dostu Nəvayini yanına çağıraraq onu əvvəl möhürdar, sonra divanbəyi təyin etmiş, sonra da emir rütbəsinə vəzir, yeni vəzir vəzifəsinə yüksəlmişdir.

Nəvayi bugünkü mənada dövlətin baş naziri kimi ölkədə ticarətin, iqtisadiyyatın və sənətkarlığın inkişafına, elmin, mədəniyyətin və ədəbiyyatın çiçəklənməsinə böyük töhfələr vermişdir. Məsələn hökmdar Sultan Hüseyin Bayqaranın məşhur Dövlətbad sarayında barınan minə yaxın şair, alim, rəssam, xəttat, bəstəkar, musiqçi və başqa mədəniyyət xadimlərindən biri də məhz Nəvayi idi. Ancaq onun ən böyük xidməti türkçə misilsiz əsərlər yaratmaq olmuşdur.

Əlişir Nəvayi ağır dövlət işlərinə baxmayaraq bir-birinin ardınca türkçə və farsca divanlarını yazdı. Bunları sonra ilin dörd fəslinə bənzədərək "Qəraib üs-siğər" (həcmi 840 şeir və ya 5.718 beytdir), "Nevadir üş-şəbab" (həcmi 759 şeir və ya 5.423 beyt), "Bədəyə' ül-vəsət" (həcmi 740 şeir və ya 5.420 beyt), "Fəvaid ül-kibər" (həcmi 793 şeir və ya 5.888 beyt) adlandırdı, farsca divanına isə "Divani-Fani" (həcmi 1.109 şeir və ya 6.179 beyt) adını verdi. Beş divan üzrə şe-

ün-nəfais" və "Nəsa'im ül-məhəbbət" təzkiyələrini də əlavə etmək lazımdır.

Bu əsərlər hamısı dəyərlidir, hamısı eyni dühanın qələminə məxsusdur. Ancaq onların arasında elələri var ki, türklük və türkçülük baxımından çox qiymətlidir. "Mühakimət ül-lüğətəyn" buna parlaq misaldır. Burada Nəvayi türk dilini fars dili ilə müqayisə edərək türkcənin məcaz, cinas

dini məzmunlu başqa parçalar, mətnlər ya ümumən verilmir, yəni tam ixtisar edilir və ya ancaq başlıq qismi verilir. Məsələn, xəmsənin rusca tərcümələrində münacat və nət yerinə "xvala boqu" və "xvala pro-roku" yazmaq kifayətlənirdilər. Bir neçə il bundan əvvəl keçirilən beynəlxalq konfransda "Fərhad və Şirin" poemasının ukrayna dilinə nəşridə münacat və nətlərin də ilk dəfə tərcümə olunduğu böyük sevinc və məmnunluq hissi ilə göstərilmişdi. Daha sonra, müstəqillik dövründə Əlişir Nəvayinin əsərlərinin tam və mükməllə toplanması, yəni 10 cildliyi və 20 cildliyi nəşr edildi. Beləliklə, Nəvayi irsi yavaş-yavaş ideoloji baxımdan xilas olmağa, mənfur bolşevik təzyiqindən qurtulmağa başladı.

tərcibənd, 1 məsnəvi, 50 qitə, 133 rübai, yəni cəmi – 839 əsər.

Digər cildlərdəki əsər sayını janrlar üzrə deyil, ümumi şəkildə göstərmək.

4-cü cild: cəmi –758 əsər.

5-ci cild: cəmi –740 əsər.

6-cı cild: cəmi –793 əsər.

7-ci cild: xəmsədəki "Heyrət ül-əbrar" dastanı, yəni 1 əsər.

8-ci cild: xəmsədəki "Fərhad və Şirin" dastanı, yəni 1 əsər.

9-cu cild: xəmsədəki "Leyli və Məcnun" dastanı, yəni 1 əsər.

10-cu cild: xəmsədəki "Səb'ayi-səyyar" dastanı, yəni 1 əsər.

11-ci cild: xəmsədəki "Səddi-İskəndəri" dastanı, yəni 1 əsər.

12-ci cild: "Lisan üt-teyyr" dastanı, yəni 1 əsər.

13-cü cild: "Məcalis ün-nəfais"

Şərqdə dahi şair olmaq mümkün idi, lakin şair və mütəfəkkir adını qazanmaq çox çətin idi. Bunun üçün başqa şərtlər də vardı. Bunlardan biri və birincisi elmi, pedaqoji, dilçilik, ədəbiyyatşünaslıq, ictimai, siyasi, dini, fəlsəfi, mənəvi həyatın müxtəlif sahələrinə dair dərin məzmunlu didaktik əsərlər, yeni risalələr yazmaq idi. Nəvayi bu tələbləri də uğurla yerinə yetirmiş, bir-birindən məzmunlu risalələr qələmə almışdır. Ona görə heç bir mübaligəyə yol vermədən demək olar ki, son altı əsrdə əsərlərinin sayı, həcmi, bədii səviyyəsi, oxuculara təlqin etdiyi humanizm baxımından türk ədəbiyyatında Əlişir Nəvayi bərabər ikinci bir sənətkar yetişməmişdir...

irlərin ümumi sayı 4.241 və ya 28.628 beyt təşkil edir.

Nəvayi cəmi iki il yanma beş dastandan ibarət xəmsəsini tamamladı. Məlumat üçün qeyd edək ki, "Heyrət ül-əbrar" həcmcə 3.988 beyt, "Fərhad və Şirin" 5.679 beyt, "Leyli və Məcnun" 3.622 beyt, "Səb'ayi-səyyar" 5.009 beyt, "Səddi-İskəndəri" isə 7.215 beytdən ibarətdir. Beləliklə, dahi şairin xəmsəsinin ümumi həcmi 25.513 beyt təşkil edir. Divanların və xəmsənin ümumi həcmi 54.141 beytdir ki, bu da Firdovsinin "Şahnamə'sinin həcminə yaxındır.

Əlişir Nəvayi dərin məzmunlu fəlsəfi, etiqadi, dini-təsəvvüfi, tarixi, ədəbi-filoloji, bioqrafik risalələrini ("Məhəbbət ül-qülb", "Risaleyi-tiyr əndaxtən", "Haləti-Seyid Həsən Ərdəşir", "Haləti-Pəhləvan Məhəmməd", "Münacat", "Münşəat", "Vəqfiyyə", "Ərbə'in", "Mühakimət ül-lüğətəyn", "Mizan ül-övzan", "Nəzm ül-cəvahir", "Sirac ül-müslimin", "Tarixi-mülük-i-ecəm", "Tarixi-ənbiya və hükəma" və s.) yazaraq əsil mütəfəkkir olduğunu bütün dünyaya sübut etmişdir. Buraya ümumtürk ədəbiyyatşünaslıq tarixində ilk dəfə qələmə alınan "Məcalis

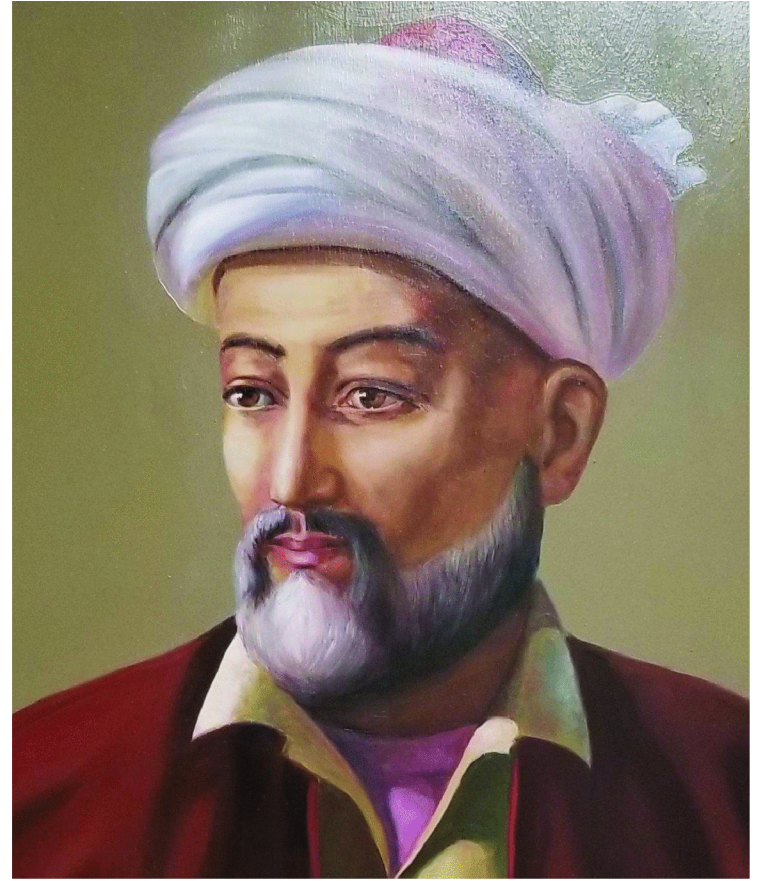
birinci divan 1466-cı ildə Məşhəddə, ikinci divan isə ondan 5 il sonra Şirazda tərtib edilmişdir. Elmdə ona "Ağqoyunlu Əlişir Nəvayi müxtəsər divanı" deyilir. Daha sonra Nəvayinin özünün tərtib etdiyi dördü türkcə, biri farsca beş divanı gəlir.

Ümumi siyahıya dahi sənətkarın beş poemadan ibarət xəmsəsi, tezkirə və risalələri də daxildir. Lakin bunlar da say baxımından hələ heç nə ifadə etmir. Əsas məsələ əsərlərin, kitabların tərkibindəki rəqəmlərdir. Yəni: vur-tut iki sətirik bir fərd də, cəmi-cümlətəni bir bəndlik rübai də, beş beytlik bir qəzəl də, 7.215 beytlik "Səddi-İskəndəri" poeması da bir əsər sayılır.

Şair əsərlərinin birində ədəbi mirasınının 100 min beyt olduğunu bildirərək yazmışdır:

Nəzm ü nəsrin katibi-təxminşünas Yazsa, yüz min beyt edər ərdi qiyas.

Sovet dövründə Əlişir Nəvayinin seçilmiş əsərləri 5 cild halında nəşr edilirdi. Şairin bir sıra əsərlərinin adı belə çəkilmir, yaxud həmin əsərlərin tərkibindəki tövhid, münacat, nət və

tezkirəsi, yəni 1 əsər.

14-cü cild: "Məhəbbət ül-qülb", "Münşəat" (burada hər biri ayrı-ayrı yazılan 103 məktub var), "Vəqfiyyə" əsərləri, yəni cəmi – 105 əsər.

15-ci cild: "Xəmsət ül-mütəhiyyirin", "Haləti-Seyid Həsən Ərdəşir", "Haləti-Pəhləvan Məhəmməd" adlı bioqrafik risalələri, "Nəzm ül-cəvahir" (255 rübai), yəni cəmi – 258 əsər.

16-cı cild: "Mühakimət ül-lüğətəyn", "Mizan ül-övzan", "Tarixi-ənbiya və hükəma", "Tarixi-mülük-i-ecəm", "Ərbə'in" (40 qitə), "Sirac əlmüslimin", "Münacat", "Risaleyi-tiyr əndaxtən" risalələri, yəni cəmi – 47 əsər.

17-ci cild: "Nəsa'im ül-məhəbbət min şəmaim ül-fütüvvət" tezkirəsi, yəni 1 əsər.

18-ci cild: "Divani-Fani" (başlanğıc qismi) – 270 qəzəl və ya 270 əsər.

19-cu cild: "Divani-Fani" (davamı) cəmi – 286 qəzəl və ya 286 əsər.

20-ci cild: "Divani-Fani" (davamı) – cəmi – 440 əsər.

Deməli, Əlişir Nəvayinin özünün əlyazmalara daxil etdiyi əsərlərinin ümumi sayı 4 min 544 ədəddir. MAT-ın ("Mükəmməl əsərlər toplanması") 20-ci cildində "Fərman divanlarına giməyan şeirlər" adlı bir bölmə də var. Burada 35 qəzəl, 4 qitə, 1 mərsiyə, 1 təxmis, cəmi 41 əsər verilmişdir. Beləliklə, dahi şair və mütəfəkkirin əsərlərinin sayı 4 min 585 olur. Əlavə olaraq Nəvayiyə aid olduğu sanılan 14 beyt də var ki, bunlar nəzərə alınmır və statistikağa daxil edilmir.

Milli iftixar qaynağımız olan Əlişir Nəvayi babamızı dərin saygı, ehtiram və şükranla yad edirik!

3-cü cild: "Qəraib üs-siğər" – 650 qəzəl, 1 müstəzad, 3 müxəmməs, 1